

OPUSCULA GNESNENSIA

19

DANUTA OKOŃ

(Szczecin)

TITULUS PICTUS Z NOVAE

reinterpretacja

Gniezno 2018

TITULUS PICTUS Z NOVAE

reinterpretacja

OPUSCULA GNESNENSIA

Wykłady Uniwersyteckie

w

Instytucie Kultury Europejskiej

(Gniezno)

Redaktor serii

Leszek Mrozewicz

przy współpracy

Michała Ducha

Wykład 19

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

DANUTA OKOŃ

(Szczecin)

TITULUS PICTUS Z NOVAE

reinterpretacja

Gniezno 2018

Danuta Okoń jest profesorem Uniwersytetu Szczecińskiego, kierowniczką Zakładu Historii Starożytnej, członkinią wielu stowarzyszeń, w tym Polskiego Towarzystwa Filologicznego, Polskiego Towarzystwa Historycznego, Stowarzyszenia Historyków Starożytności, Międzynarodowego Stowarzyszenia Epigrafiki Greckiej i Łacińskiej (Association Internationale d'Epigraphie Grecque et Latine), Ateńskiego Instytutu dla Edukacji i Badań (Athens Institute for Education and Research), pełniła funkcję przewodniczącej Komisji Historii Starożytnej przy Zarządzie Głównym Polskiego Towarzystwa Historycznego. Głównym obszarem zainteresowań badawczych Danuty Okoń są dzieje Rzymu wczesnocesarskiego, szczególnie zaś epigrafika i prozopografia. Jest autorką wielu publikacji z zakresu historii społecznej i politycznej Imperium Rzymskiego, z których do najważniejszych należą: *Consul designatus. Desygnacja na konsulat w okresie pryncypatu (30 r. p.n.e.–235 r. n.e.)* [2008]; *Severi et senatores. Polityka personalna cesarzy dynastii Sewerów wobec senatorów w świetle badań prozopograficznych (193–235 r. n.e.)* [2009]; *Septimius Severus et senatores. Septimius Severus' Personal Policy Towards Senators in the Light of Prosopographic Research (193–211 A.D.)* [2012]; *Imperatores Severi et senatores. The History of the Imperial Personnel Policy* [2013]; *Album senatorum, vol. I. Senatores ab Septimii Severi aetate usque ad Alexandrum Severum (193–235 AD)* [2017]; *Album senatorum, vol. II. Senators of the Severan Period (193–235 AD). A Prosopographic Study* [2018].

Wykład wygłoszony został 7 czerwca 2017 roku.

© Copyright by Danuta Okoń & Instytut Kultury Europejskiej UAM w Gnieźnie

ISBN 978-83-65287-67-0

Skład, druk i oprawa:
Wydawnictwo Naukowe CONTACT/ABC
60-801 Poznań, ul. Marcelińska 18

Napis odkryty w 1978 roku na terenie obozu legionu I Italica (w Novae, Moesia Inferior) przez ekspedycję archeologiczną Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu przeszedł do historii jako titulus pictus z Novae¹ (ryc. 1, 2). Odnaleziono go w ruinach południowej absydy chrześcijańskiej bazyliki², do budowy której został wtórnie użyty. Namalowany na kamieniu, zachowany został w około 1/3, co dało podstawę do różnych propozycji rekonstrukcji – dużą zasługę w jego uzupełnieniu mają kolejno prof. Leszek Mrozewicz oraz muzealnik Eryk Bunsch³.

Kwestia datacji

Czas powstania napisu przyjmuje się na lata 176–180, czyli na współrządy Marka Aureliusza i Kommodusa. Według mnie warto byłoby tę datację zawęzić do okresu pomiędzy czerwcem 177 (wyniesienie Kommodusa do rangi augusta) a marcem 180 roku. (śmierć Marka Aureliusza). Moja propozycja oparta jest na chronologii autorstwa Dietmara Kienasta⁴, powszechnie przyjętej w literaturze przedmiotu, oraz praktyce epigraficznej, w której

¹ Całościowa lekcja napisu za L. Mrozewiczem, A Letter of Contention... Once again on the titulus pictus from Novae (ILatNovae 38 = IGrLatNovae 57), *Palamedes* 9/10, 2014/2015, s. 167 (z dodanymi przeze mnie numerami linii):

1. Imperatores [Caes. Aurelius Antoninus]
2. et Aurelius Com[modus Augusti --- ve]
3. tustate conlabsum a solo restituerunt per]
4. leg(ionem) I Ital(icam) P. Calpurni[o Iuliano leg(ato) Augustorum pr(o) pr(aetore) v(iro) c(larissimo)]
5. et C. Sāmmucio Maiore [legato legionis eiusdem]

² Dokładna lokalizacja: Novae Sektor Zachodni, odcinek X, kwadrat XVII 286.

³ W pracach tych autorów znajdujemy kompletne informacje o omawianym zabytku. Patrz np. L. Mrozewicz, *Inskrypcje łacińskie [w:] Novae – Sektor Zachodni* 1976, 1978, Poznań 1981, s. 130–132; idem *Inskrypcje łacińskie z Novae*, *Archeologia* 31, 1980 (1982), s. 157–166, idem P. Calpurnius Iulianus, der Statthalter von Moesia Inferior, *Eos* 69, 1981, s. 315–317; idem, [w:] *Inscriptions latines de Novae*, red. J. Kolendo, Poznań 1992, s. 68–69; E. Bunsch, *Nowe spojrzenie na rzymską technikę wykonywania inskrypcji malowanych na kamieniu. Titulus pictus z Novae w Mezji Dolnej* (I.Gr.Lat. Novae 57) – *Efekty prac konserwatorskich, Novensia* 17, 2006, s. 63–71; E. Bunsch, L. Mrozewicz, C. Sāmmucius Maior im titulus pictus aus Novae (ILatNovae 38= IGrLatNovae 57), *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 165, 2008, 241–248; L. Mrozewicz, *Palaeography of Latin Inscriptions from Novae (Lower Moesia)*, Poznań 2010, idem; *Letter*, s. 151–178.

⁴ *Römische Kaisertabelle: Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt 1996, s. 138 i 147.

tytuł imperator (w l.mn. rozpoczynający napis z Novae) odnosił się do panujących augustów. Odrzucenie zawężenia daty powstania napisu wymagałoby zanegowania stanu badań nad tytulaturą cesarską i podjęcia polemiki z ustaleniami Kienasta (do czego brak podstaw), tymczasem uznanie go ma duże znaczenie w rozstrzygnięciu wielu istotnych kwestii, takich jak np. doprecyzowanie biografii senatorów wspomnianych w napisie, a także fasti Moesia Inferior⁵. W dalszej części rozważań uściślam datę wykonania inskrypcji jeszcze bardziej – do lat 178–180 (patrz analiza cursus P. Calpurniusa Iulianusa).

Technika wykonania i lokalizacja

Titulus pictus z Novae jest rzadkim przypadkiem zachowanej inskrypcji budowlanej wykonanej techniką malarską⁶, umieszczonej na odrestaurowanym (wymienionym w linii 2, a nam nieznanym) obiekcie obozowym – zapewne ważnym, skoro przywołano imiona obu imperatorów, legata prowincji (P. Calpurnius Iulianus) i legata legionu [C. Sabucius Maior (Caecilianus?)⁷]. Sposób wykonania wywołuje uzasadnioną ciekawość – w Imperium Romanum malowano najczęściej napisy o charakterze krótkotrwałym, np. informacje na amforach czy graffiti na murach. Titulus pictus nie wpisuje się w tę konwencję, nie przypomina też wykonanego z pietyzmem malowanego napisu z sarkofagu Scipiona Barbatusa z III w. p.n.e.⁸ (który jest ewenementem wśród nagrobków senatorów, świadczącym, że zarzucono ten sposób upamiętniania jako nietrwały). Nawet jeśli przyjmiemy za Erykiem Bunschem, że

⁵ Na przykład P. Helvius Pertinax mógłby być legatem prowincji aż do 177 r. i wówczas zastąpiłby go P. Calpurnius Iulianus (178–180). Niekonsekwencja w datowaniu pobytu legatów na prowincji skutkuje zamieszczeniem, np. B. Thomasson w nowej wersji *Laterculi praesidum*, Göteborg 2009 [nr 20:097 a (2)] zawęża pobyt Calpurniusa Iulianusa w Moesia Inferior na lata 177–180, ale nie poprawia datacji pobytu Pertinaxa, który według wersji z 1984 (nr 20: 98), nadal obowiązującej w jego wypadku, zarządził Moesią w latach 176–179.

⁶ O innych tituli picti z Novae patrz: J. Kolendo, Trzy stele z napisami malowanymi z Novae (?), *Novensia* 13, 2002, s. 35–48.

⁷ O właśnie takim nomen legata patrz dalej.

⁸ CIL VI 1286 = 4671 = 37039 = CIL I² 8 = CLE 6 = ILS 2 = ILLRP 310.

napis z Novae reprezentuje nową kategorię inskrypcji⁹, nie wyjaśnia to wyboru techniki jego wykonania.

Moim zdaniem na odrestaurowanej budowli umieszczono w centralnym miejscu (nad wejściem?) pierwotny napis erekcyjny, który zapewne tradycyjnie był wykuty w kamieniu. Pod nim dodano drugi – informujący o renowacji budowli (titulus pictus), który nie miał już tak eleganckiej oprawy (nie wykluczam, że tak, jak sama renowacja, również napis o niej informujący był dziełem rąk żołnierzy). W tej sytuacji możemy podejrzewać, że wśród odkrytych już w Novae fragmentów napisów znajdują się części inskrypcji pierwszej. Moja sugestia pozwala poszukiwać badanego obiektu wśród tych, które są nam już znane, np. principia obozu lub obozowa brama, jednak nie chcę wskazywać żadnej opcji bez nowych danych. Propozycja Leszka Mrozewicza, aby nie dokonywać spekulacyjnej identyfikacji budowli i nie tworzyć „historii z nawiasów kwadratowych” znajduje tu swoje uzasadnienie¹⁰.

P. Calpurnius Iulianus – identyfikacja

Kolejnym ważnym elementem moich analiz są dane osób pojawiających się w niższej części napisu (linie 4–5) – dotyczy to zarówno ich nazwisk, jak i pełnionych funkcji.

W lekcji zaproponowanej ostatnio przez Leszka Mrozewicza¹¹ czytamy:

4. leg(ionem) I Ital(icam) P. Calpurni[o Iuliano leg(ato)
Augustorum pr(o) pr(aetore) v(iro) c(larissimo)]
5. et C. Şam̄m̄vcio Maiore [legato legionis eiusdem]

W myśl tej interpretacji napis wymienia: P. Calpurni[usa Iulianusa] jako legata prowincji oraz C. Sannuciusa Maiora jako legata legionu. Pojawiają się więc nomina dwóch senatorów ułożone według hierarchii służbowej. Warto w tym miejscu wspomnieć o dość ciekawej koncepcji Iona Pisona, który widzi we wspomnianych osobach odpowiednio: pretorskiego legata prowincji Moesia

⁹ E. Bunsch, *Nowe spojrzenie*, s. 64.

¹⁰ L. Mrozewicz, *Letter*, s. 155.

¹¹ L. Mrozewicz, *Letter*, s. 167. Pełna lekcja napisu została przytoczona w przypisie nr 1.

Inferior i jednocześnie legata legionu I Italica (P. Calpurnius Iulianus) oraz centuriona tego legionu (...ucius Maior)¹². Teoria ta jest kontrowersyjna – Moesia Inferior była wówczas prowincją konsularną. Brak nam jakichkolwiek informacji o zmianie jej statusu na pretorski; wzmianka późnoantycznej HA, *vita Marci* 22, 9 o takich decyzjach Marka Aureliusza nie dotyczy Moesia Inferior, lecz ma charakter ogólny¹³. Ponadto częściowo zachowana inskrypcja wotywna Calpurniusa Iulianusa z Mehadii (Băile Herculane)¹⁴, z której poznajemy fragmenty jego cursus honorum, nie wymienia legacji legionu I Italica, lecz jedynie V Macedonica (który stacjonował w Dacji) i zarząd Moesia Inferior¹⁵. Wiemy też, że zarówno poprzednicy (np. P. Helvius Pertinax), jak i następcy Iulianusa (np. P. Septimius Geta) mieli rangę konsularną; nic nie wskazuje, aby casus Iulianusa był odmienny. Rodzi się przy tej okazji pytanie, dlaczego brakuje wzmianki o konsulacie (dodatkowym – *suffectus*) w inskrypcji z Mehadii. Wynika to ewidentnie z jej uszkodzenia. Moim zdaniem w brakującej części tekstu mogły znajdować się (jak się po-

¹² I. Piso, *Fasti provinciae Daciae*. II. Die ritterlichen Amtsträger, Bonn 2013, s. 51–53; nawet jeśli hipotetycznie Calpurnius Iulianus był równocześnie legatem legionu i prowincji (jak to widzi I. Piso) – następną osobą w hierarchii był senatorski *tribunus militum laticlavus* i to on powinien znaleźć się w inskrypcji, jak np. w napisie z Germanii, gdzie *ex pr(a)ecepto legati Caesoniusa Rufinianusa* odbudowę łaźni prowadził trybun *Iulius Clodianus* (AE 1995, 1165) lub z Dacji, gdzie w imieniu *praeses provinciae* (AE 1983, 833) C. Iuliusa Maximinusa odbudowę nieznanego budynku kierował T. Fabius *Aquileiensis tribunus numeri*. Tak więc przytoczona koncepcja I. Piso jest według mnie nieprzekonująca.

¹³ I. Piso, *Fasti* II, s. 52–53, twierdzi, że obniżenie rangi Moesia Inferior było wynikiem opuszczenia jej przez legion XI *Claudia*, na miejscu miała pozostać tylko część legionu I Italica. Jednak rumuński badacz nie jest w stanie udowodnić tego twierdzenia. Warto dodać, że oba legiony mogły wysłać na kampanię wojenną swoje *vexillationes*, wówczas w prowincji nadal stacjonowałyby dwa legiony (choć w zmniejszonej obsadzie). Nawet jeśli przyjmujemy (jak chce I. Piso), że na miejscu pozostały jedynie główne siły legionu I Italica, nie ma żadnych dowodów, że skutkowało to obniżeniem rangi prowincji z konsularnej na pretorską.

¹⁴ Z terenów Dacji: CIL III 1566 = ILS 3891 = IDR 3, 1, 67.

¹⁵ Powody takiego doboru funkcji mogą być różne: 1. Iulianus, dedykując inskrypcję m.in. Herkulesowi, wyliczył jedynie te, które związane były ze służbą wojskową, 2. Iulianus, dedykując inskrypcję także *Genio loci*, wybrał funkcje pełnione w regionie naddunajskim, 3. Zastosowano kombinację obu kryteriów. Oczywiście najważniejszy urząd *cursus honorum* – konsulatus nie podlegał tym kryteriom, dlatego moim zdaniem został uwzględniony i wpisany jako pierwszy. Niezależnie od opcji informacja o tym, że Iulianus był legatem legionu I Italica powinna znaleźć się w tym napisie.

wszechnie przyjmuje) litery VC, lecz można je deszyfrować v(ir) c(onsularis), a nie – jak do tej pory to czyniono – v(ir) c(larissimus). Jeszcze bardziej prawdopodobne jest założenie, że zamiast liter VC znajdowały się tam litery CS, czyli co(n)s(ul), z zapisem C i O w ligaturze¹⁶ (których kilka znajdujemy w napisie), co konweniuje z charakterem inskrypcji.

O Calpurniusie wiemy ponadto niewiele. Jego cognomen – Iulianus poznaliśmy po utożsamieniu legata wymienionego w titulus pictus z senatorem dedykującym inskrypcję z Mehadii. Pomimo tego nie jesteśmy w stanie określić jego origo, natomiast w kwestii pochodzenia rodowego możemy wysunąć dwie alternatywne koncepcje. Według pierwszej był potomkiem Sex. Calpurniusa Agricoli, konsula dodatkowego ok. 159 roku, według drugiej Sex. Calpurniusa Iulianusa, prokuratora z czasów Antoninusa Piusa.

W świetle prowadzonych przeze mnie badań nad stanem senatorskim mogę stwierdzić, że jeśli Iulianus pochodził z rodu konsularnego, liczba jego funkcji po preturze (a przed konsulatem) wahałaby się standardowo od dwóch¹⁷ do czterech, natomiast w wypadku skromniejszego pochodzenia powinna być większa – od pięciu do nawet dziewięciu. Inskrypcja z Mehadii pozwala nam poznać zaledwie jeden urząd rangi pretorskiej pełniony przez Iulianusa: legatus legionis V Macedonicae; unaocznia to skalę naszej niewiedzy. Możliwe, że wśród pozostałych znajdowały się np. kuratury, legacje legionu, legacje pretorskich prowincji. Dalsze wnioski możemy wysunąć na podstawie wspomnianej pokonsularnej funkcji Iulianusa – legatus Augusti pro praetore provinciae Moesiae Inferioris. Wielu senatorów tej epoki kończyło cursus na konsulacie, uważając ten urząd za jego zwieńczenie, wielu też nie awansowało dalej, gdyż nie sprawdzili się w służbie publicznej. Iulianus (jak widać) sprawdził się i wybrał drogę dalszej kariery. Możliwe, że po Moesia Inferior otrzymał zarząd innych prowincji

¹⁶ Moja lekcja inskrypcji z Mehadii: [Herc]uli Genio / [loc]i fontibus / [cali]dis Calpur/[nius] Iulianus / [co(n)s(ul) le]g(atus) leg(ionis) V Mac(edonicae) / [leg(atus) A]ug(usti) pr(o) pr(aetore) / [pro]v(inciae) [Moe]siae / [inf]er[iori]s / v(otum) l(ibens) s(olvit). Inskrypcję datuję na okres samodzielnych rządów Kommodusa, stąd też rozwińnięcie skrótu Aug w słowo Aug(usti).

¹⁷ Mniejsza liczba urzędów rangi pretorskiej charakteryzowała niemal wyłącznie kariery patrycjuszy.

(np. Dacji¹⁸). Wspomnianą inskrypcję z Mehadii można potraktować jako dowód „urlopu” pomiędzy dwiema legacjami.

Warto zaznaczyć, że w inskrypcji z Novae Iulianus występuje jako legat Mezji za dwóch augustów, w późniejszej – z Mehadii – już tylko jednego. Wynika z tego, że zarządzał tą prowincją także w pierwszym roku samodzielnych rządów Kommodusa (180 r.). Ponieważ okres namiestnictwa trwał średnio 2–3 lata, wnioskuję, że legacja Iulianusa w Moesia Inferior przypadła na lata 178–180 (lub nawet 179–181).

Cursus honorum Iulianusa pozwala zakładać, że mamy do czynienia z ambitnym homo novus – statystycznie takie urzędy, jak dowództwo legionu i zarząd prowincji limesowej częściej pojawiały się w karierach przedstawicieli tej grupy senatorów. W tej sytuacji przychyliam się do uznania Iulianusa za potomka Sex. Calpurniusa Iulianusa, prokuratora z czasów Antoninusa Piusa.

C. Sammucius Maior → C. Sambucius Maior

Kolejny senator występujący w titulus pictus – w lekcji Leszka Mrozewicza: C. Sammucius Maior¹⁹ jest postacią zagadkową. Gentilicium Sammucius (w formie żeńskiej) znane jest z jednej (greckojęzycznej!) inskrypcji z Rzymu, która wymienia imię Sammucii Marcii (Σαμμουκία Μαρκία)²⁰. Gentilicia, zawierające człon Sam(m)uc zostały ponadto poświadczane w pięciu inskrypcjach z kręgu celtyckiego; znane są też trzy inskrypcje

¹⁸ Opieram się na przykładzie karier takich osób jak P. Helvius Pertinax, L. Marius Perpetuus, P. Septimius Geta. Moja sugestia wynika też z faktu, że Iulianus dowodził legionem V Macedonica w Dacji, toteż powierzenie mu w zarząd dobrze znanej prowincji byłoby uzasadnione.

¹⁹ Z kronikarskiego obowiązku dodam, że przed konserwacją napisu (w 2004 r.) jego imię czytano Mucius Maior. Wspólne badania Leszka Mrozewicza i Eryka Bunscha pozwoliły na inną rekonstrukcję nomen legata i wysunięcie hipotezy odnośnie do jego pochodzenia. W 2008 r. badacze sugerowali zapis imienia Sammucius z ligaturą liter AMMV. W 2010 r. L. Mrozewicz wskazał ligaturę MMV, a w 2014/2015 AMMV, co nie zmienia samej lekcji imienia.

²⁰ Napis IG XIV 1988 = IGUR 927 to epitafium Sammucii Marcii, córki Petroniosa Antigonosa i Afranii Marcii. Osoby w nim występujące na pewno nie należały do żadnego z wyższych stanów społecznych, nie ma więc mowy o ich pokrewieństwie z senatorem C. Sammuciusem Maiorem, znanym z napisu z Novae.

panońskie zawierające skrócony zapis SAM, który może być rozwinięty w formę Sam(uconius)²¹. Jednak żaden z tych napisów nie odnosi się do senatora, poza tym w moich badaniach nad stanem senatorskim nie spotkałam postaci o takim nomen gentile. Wobec powyższego należy zastanowić się, czy lekcja Sammucius (obecnie powszechnie przyjęta) jest właściwa, zwłaszcza, że stan zachowania zabytku z Novae uprawnia do takich rozważań.

Moją uwagę zwróciło podobieństwo nomen C. Sammucius Maior do nomenklatury znanego rodu senatorskiego tego okresu – Caii Sabucii Maiores (z Etrurii). Oba nomina różnią się jedynie formą gentilicium: Sammucius – Sabucius.

Gentilicium Sabucius pochodzi od łacińskich słów Sabucus/Sambucus²². Taki sam źródłosłów miały nomina: Saburius, Samuco, Samucinus, a także Sambucius (być może w formie obocznej Sammucius)²³. Taka różnorodność nazw, opartych jednak na wspólnej podstawie językowej, pozwala wysunąć hipotezę, że legat z titulus pictus był członkiem rodziny Sabucii i w rzeczywistości nazywał się C. Sabucius Maior.

Jak jednak wyjaśnić zapis jego imienia na titulus pictus?

Przychodzą mi na myśl trzy możliwe wyjaśnienia²⁴:

- titulus zawierał zapis Sammucio (jak czyta L. Mrozewicz), co stanowiło prowincjonalną, przekształconą formę italskiego nomen Sabucius, utworzoną na podstawie formy obocznej Sambucius (Sabucius → Sambucius → Sammucius), tak więc legat w rzeczywistości nosił gentilicium Sabucius,
- titulus jest mało wyraźny, od początku widniał na nim zapis Sabucio, a nie Sammucio,

²¹ Jak przedstawiają to E. Bunsch, L. Mrozewicz, C. Sammucius Maior, s. 244–245.

²² Niezależnie od formy oznacza „bez”, w znaczeniu rośliny z rodziny piżmaczkowatych (Adoxaceae).

²³ Patrz np. H.G. Tichel, Studien zur italienischen Phytotoponomastik, Genewa 1962. Od słów „Sabucus/Sambucus” urobione zostały liczne nazwy miejscowe, w przypadku rejonu południowej Italii wykazujące tendencję do przechodzenia zapisu –mb w formę –mm (op. cit. s. 149). Także imiona zawierające –mb mogły przechodzić w uproszczoną formę –mm – patrz: M. Leumann, Lateinische Laut- und Formenlehre, München 1977, s. 216. Tak więc nomen Sambucius mogłoby przybrać formę oboczną Sammucius.

²⁴ Pragnę niniejszym podziękować profesorom: Ch. Bruunowi, O. Salomiesowi i R. Rosołowi za krytyczne uwagi na temat moich koncepcji oraz E. Bunschowi za udostępnienie zdjęć titulus pictus. Szczególne słowa podziękowania kieruję pod adresem profesora Leszka Mrozewicza, który zainspirował mnie do napisania tego tekstu oraz skorygował jego pierwszą wersję.

- titulus od początku zawierał oboczną formę właściwego nomen: Sabucius, czyli Sambucius, z ligaturą MBV (ryc. 3).

Badania konserwatorsko-laboratoryjne przeprowadzone w 2004 roku przez Eryka Bunscha i uzupełnione w 2008 r. przez Leszka Mrozewicza wskazują na pierwszą z wymienionych opcji i sugerują jednoznacznie zapis Sammucio. Względy techniczne wykluczają drugą – z lekcją Sabucio, natomiast trzecia opcja – zapis Sambucio z literami MBV w ligaturze – jest w mojej ocenie prawdopodobna.

Nie wykluczam też, że nomen gentile figurujące na kamieniu (Sammucius lub Samucius lub Sambucius) było efektem błędnego zapisania przez liternika²⁵ gentilicium Sabucius; niezależnie od lekcji, przynależność legata do gens Sabucii Maiores wydaje się faktem.

Gens Sabucii Maiores

W omawianym okresie rodzinę tę reprezentowali:

- C. Sabucius Maior Caecilianus, [...], tribunus plebis, praetor candidatus, curator viae Salariae et alimentorum, iuridicus per Flaminiam et Umbriam, legatus iuridicus Britanniae, praefectus aerarii militaris, legatus Augusti pro praetore Belgicae, proconsul Achaiae, sodalis Augustalis Claudialis, consul suff. a. 186²⁶.
- (C.) Sabucius Maior (Caecilianus?), curator rei publicae Mediolanensium²⁷, prawdopodobnie syn wspomnianego cos. suff. a. 186.
- C. Sabucius Maior Plotinus Faustinus, clarissimus iuvenis²⁸, wnuk cos. suff. a. 186²⁹.

Mając powyższe informacje, należy postawić pytanie, czy wśród wymienionych możemy odnaleźć legata z titulus pictus z Novae?

²⁵ Przykłady podobnych pomyłek: CIL VI 14672 = ILS 8156; CIL XIV 850 = ILS 8209; CIL XI = ILS 5272; CIL VI 13102 = ILS 8089; CIL VI 27593 = ILS 8210.

²⁶ CIL VI 1509 = ILS 1123; CIL VI 1510 = ILS 1123 a.

²⁷ AE 1974, 345; w komentarzu uznano, że kuratorem Mediolanu został C. Sabucius Maior Caecilianus po swoim konsulacie w 186 roku. Nie zgadzam się z tą opinią – w większości kuratorzy miast pełnili ten urząd po preturze.

²⁸ CIL VI 1510 = ILS 1123 a.

²⁹ Jego matką była prawdopodobnie Plotia (Faustina?), córka P. Plotiusa Romanusa, senatora i konsula w czasach Sewerów.

Zdecydowanie nie mógł nim być najstarszy Sabucius – jego cursus znany dość dobrze i nie figuruje w nim żadna legacja legionu ani żadna inna funkcja w Moesia Inferior. Również ostatniego z Sabucii należy wykluczyć – w tym wypadku z powodów czasowych³⁰. Pozostaje więc średni (C.) Sabucius Maior (Caecilianus?), o którym wiemy, że był kuratorem Mediolanu, zapewne bezpośrednio przed objęciem dowództwa legionu I Italica. Uwarunkowania czasowe uprawomocniają tę hipotezę³¹, a więc możemy przyjąć, że legatem z Novae był C. Sabucius Maior (Caecilianus?)³². Niestety, nie znamy dalszej kariery tego senatora³³.

Linia 5, wersja nr 1: Sambucio Maiore

Zanim przedstawię propozycję lekcji titulus pictus, przypomnę uwarunkowania ogólne: tekst napisu zachował się w 1/3; nie jesteśmy w stanie ani odtworzyć nazwy odrestaurowanego budynku, ani precyzyjnie określić daty wykonania inskrypcji. Została ona rozplanowana w pięciu liniach o różnej wysokości. Interlinie są nierówne, niekiedy zanikają, te same litery wykonane są niejednolicie, pojawiają się ligatury, a także znaki podziału (littera distinguens) – czasami w nietypowych miejscach (VE]/TVS•TATE). Litery są coraz mniejsze – w pierwszej linii jest ich 11, w drugiej już 13, w trzeciej 15, a w czwartej aż 17³⁴. Wynika z tego, że jeśli

³⁰ Gdyż (jako młodzieniec) wystawił inskrypcję (CIL VI 1510 = ILS 1123 a) ku czci zmarłego dziadka-konsulara.

³¹ Opieram się na następujących wyliczeniach: jego ojciec C. Sabucius Maior Caecilianus był homo novus i po sześciu funkcjach rangi pretorskiej doszedł do konsulatu w 186 r. (zapewne w dość zaawansowanym wieku). Syn, startując do kariery już jako clarissimus, mógł uzyskać awanse szybciej i objąć dowództwo legionu pod koniec wspólnych rządów Marka Aureliusza i Kommodusa. To wymaga założenia, że jego ojciec osiągnął konsulát około sześćdziesiątego roku życia, a syna doczekał się wcześniej – około dwudziestego roku życia. Oczywiście istnieją inne możliwości interpretacji, ale przy braku danych nie będę tworzyć kolejnych wersji historii.

³² Praenomen C. odtwarzam na podstawie napisu z Novae, natomiast agnomen Caecilianus sugeruję na podstawie nomenklatury ojca legata.

³³ Mając na uwadze, że był synem senatora, możemy przyjąć, że po standardowej karierze (kwesor, trybun plebejski, pretor) i 2–4 funkcjach rangi pretorskiej (z których znamy dwie: curator rei publicae Mediolanensium, legatus legionis I Italicae) mógł spodziwiać się konsulatu.

³⁴ L. Mrozewicz, Letter, s. 152–156.

chcielibyśmy zachować zasadę proporcjonalności, to np. w linii 4 brakowałoby nam do 33–35 liter. Linia 5, jako ostatnia, mogła natomiast nie być zapisana do końca.

Biorąc powyższe pod uwagę, chciałabym zaproponować (przypominając raz jeszcze, że w mojej ocenie napis powstał pomiędzy rokiem 178 a 180) następującą lekcję titulus pictus:

1. IMPERATORES [CAES(ARES) AVRELIVS ANTONINVS]
2. ET AVRELIVS COM[MODVS AVGVSTI --- VE]
3. TVSTATE CONLABSV[M A SOLO RESTITVERVNT PER]
4. LEG(IONEM) I ITAL(ICAM) P. CALPVRNI[O IVLIANO LEG(ATO) AVGG(VSTORVM) PR(O) PR(AETORE) PROV(INCIAE) MOESIAE INF(ERIORIS)]
5. ET C. ŞAMBVCIO MAIORE [CAECILIANO? LEG(ATO) LEG(IONIS) I ITAL(ICA)E ---]

W linii 5 nie wykluczam lekcji SAMMVCIO z literami AMMV w ligaturze (jak czyta L. Mrozewicz), w tej sytuacji zapis prezentowałby się następująco:

5. ET C. ŞAMMVCIO MAIORE [CAECILIANO? LEG(ATO) LEG(IONIS) I ITAL(ICA)E ---]

Obie możliwości (Sambucio lub Sammucio) uważam za równorzędne propozycje zapisu gentilicium tej samej osoby – C. Sabuciusa Maiora (Caecilianusa?).

Zaprezentowana lekcja jest wynikiem aktualnej wiedzy o senatorach tego okresu i praktyce epigraficznej, jednak stan zachowania napisu czyni niezbędnymi rozważania o innych możliwościach jego odczytania.

Linia 5, wersja nr 2: SAM•CIO = Sam(bucio) C(ai) F(ilio) Q(uirina) Maiore

Mając na uwadze, że w linii 5 widoczne są obecnie litery SAM oraz CIO (patrz ryc. 2) oddzielone być może przez littera distinguens³⁵, należałoby ten zapis odcyfrować Sam(mucio/bucio) – skrót gentilicium, a litery CIO przed cognomen Maior jako C(ai) F(ilius)

³⁵ Tak widzi to m.in. konserwator zabytku Eryk Bunsch (mail z 19.03.2017) oraz onomastyk Olli Salomies (mail z 3.10.2016).

Q(uirina tribu)³⁶ – czyli filiację i wskazanie tribus³⁷. Jest to zgodne z naszymi danymi na temat praenomen ojca legata i tribus, do którego należeli Sabucii. Czy jednak w tym wypadku zastosowano takie uproszczenie? Skróty gentilicium zdarzały się w inskrypcjach dość często, ale dotyczyły z reguły nazwisk znanych i popularnych. W takiej postaci pojawiały się więc nomina cesarzy oraz tzw. odcesarskie – osób obdarzonych przez nich obywatelstwem. Używano skrótów: IVL (Iulius), CL (Claudius), FL (Flavius), VLP (Ulpus), AEL (Aelius), AVR (Aurelius), później także SEPT (Septimius) i VAL (Valerius). Bogaty materiał źródłowy dostarcza na to wielu dowodów³⁸. Rzadziej spotykamy w praktyce epigraficznej przypadki skracania innych nomen gentile. Są jednak inskrypcje, w tym senatorów-legatów z regionu naddunajskiego, np. Font(eiusa) Maximusa, Baeb(iusa) Caecilianusa, Cos(coniusa) Gen(tianusa)³⁹, które takie skróty zawierają. Uwiarygodnia to koncepcję odczytywania zapisu SAM• jako Sambucii oraz uznanie wymienionej osoby za senatorskiego legata. Powody zastosowania skrótu mogły być różne – od założenia, że na co dzień legat

³⁶ Dla pełnej jasności - zakładam, że litera I może być pozostałością litery F, a O litery Q.

³⁷ Patrz przykłady podobnych skrótów np.: [C(aius) Sall]ustius C(ai) f(ilius) Q(uirina) For[tun]atianus Costob[ius] (AE 1978, 837 = CIL VIII 14667); C(aius) Moenius Nigrini f(ilius) Q(uirina) Fronto (AE 1981, 548).

³⁸ Ciekawe, że skróty gentilicium stosowano zarówno w wypadku senatorów, jak i osób niższych stanów. Patrz np. napisy senatorskie: z Koryntu (AE 1977, 774): Ti(berio) Cl(audio) Ti(beri) C[laudi] Hippar[chi f(ilio)] [Quir(ina) A]t[tico]; z Volturnum (CIL X 3723): Ti(berio) Cl(audio) Ti(beri) fil(io) Pa[l(atina)] / Me[---] P[risc]o / Ruf[ino i]un(iori) c[larissimo] v(iro); z Sarmizegetusy (CIL III 1457 = ILS 1097 = IDR 3, 2, 9): M(arco) Cl(audio) Ti(beri) filio Quirin(a) Frontoni. Patrz też analogiczne skróty w napisach żołnierskich: z Leutstetten (AE 1972, 359): P(ublio) Iul(io) C(ai) f(ilio) Quir(ina) Pintam[o] domo ex Hisp(ania) citerio[re] Augusta Brac(ara) vet(erano); z Papkeszi (AE 1976, 553 = AE 1994, 1390): T(itus) Fl(avius) T(iti) fil(ius) Qu(i)r(ina) lus<t>inus vet(eranus) leg(ionis) Il ad(iutricis) dom(o) Sirm(io), z Belgradu (CIL III 1664 = IMS 1, 26): T(ito) [F]l(avio) T(iti) f(ilio) Quirina Vict[orino d]onis / donatum(!) hastis fa[leris] corona m[u]rali.

³⁹ Napis z Novae (AE 1987, 862 = L. Mrozewicz, ZPE 57, 1984, 179–180 = IGLN 71 = ILNovae 50): Dedicata Kal(endis) Mais M[a]ximo et [P]aterno co(n)s(ulibus) per Font(eium) Maximum v(irum) c[larissimum] leg(atum) leg(ionis); napis z Aquincum (AE 1978, 652 = AE 1976, 544 = TitAq 387): [...] / [pro salute Imp(eratorum)] / [L(uci) Sept(im)i Severi] et An[tonin]i Augg(ustorum) / L(ucius) Baeb(ius) Caecilianus / [le]g(atum) Augg(ustorum) pr(o) pr(aetore) / [ob re]duc(tam) leg(ionem) Il ad(iutricem); napis z Mihail Bravu (AE 1985, 725 = ZPE 58, 1985, 197–203 = ISM 3, 415 nr 95): [pro salute] / Cn(aei) Sue[[li] Rufi et] / Cos(oni) Gen(tiani) l[egg]atorum] / T(itus) Cael(ius) Cat[us] / b(ene)f(iciarius) eius ex / vo(to) p(osuit).

używał jedynie cognomen Maior, aż do stwierdzenia, że zapis taki był wymuszony brakiem miejsca, gdyż inskrypcja zawierała znacznie dłuższy (a nam nieznan) tekst.

Przyjmując powyższy tok rozumowania, można uznać, że linia 5 titulus pictus brzmiała:

ET C. SAM(BVCIO) C(AI) F(ILIO) Q(VIRINA TRIBV) MAIORE
[CAECILIANO? LEG(ATO) LEG(IONIS) I ITAL(ICA)E ---]

Linia 5, wersja nr 3: SAM•CIO → Sam(mio) C(ai) F(ilio) Q(uirina)/O(ufentina) Maiore

Pozostaje jeszcze jedna możliwość – w inskrypcjach często ucinano (z pomocą littera distinguens lub nawet bez niej) oczywiste dla wszystkich końcówki nazwisk⁴⁰. Jeżeli uzupełnimy skrót SAM standardową końcówką -ius, otrzymujemy nomen Samius lub Sam(m)ius⁴¹ (z ligaturą).

Źródła poświadczają wiele osób o tym gentilicium (o różnym statusie społecznym), jak na przykład:

- L. Samm[ius? ...], prawdopodobnie żołnierz z obozu w Viminacium z II–III wieku (IMS 2, 203),
- C. Samius Crescens, żołnierz kohort miejskich w okresie Antoninów lub Sewerów i jego brat C. Samius Fortis, pretorianin (AE 1981, 388),
- T. Fl(avius) Sammius Terentianus, praef(ectus) kast(orum) w Novae za rządów Sewerów (AE 1998, 1129 = AE 2001, 1734 = EDH HD043301),
- Sammius Victor, centurion legionu VI victrix z I–III wieku (AE 1964, 170),
- Samius, ekwita z czasów Claudiusa, który popełnił samobójstwo wskutek oszustw Suilliusa (Tac. Ann. 11, 5, 2),
- C. Samius z Velei, najstarszy Rzymianin (102 lata) poświadczony w czasie cenzusu 73/74 r. (F. Jacoby, Die Fragmente der griechischen Historiker, Berlin-Leiden 1923, 257 F 37, 75),
- C. Samius C.f.[...], mieszkaniec Tegianum (CIL X 312 = InscrIt. 3, 1, 253; InscrIt. 3, 1, 254),

⁴⁰ Patrz np. napis z Dunaujvaros (AE 1910, 141 = ILS 9155 = RIU 1104): Q(uintus) Mod(ius) Q(uinti) f(ilius) Quirina Ru<f>-inus trib(unus), napis z Viminacium (IMS 2, 51 = CIL III 8110 = ILS 2302), gdzie wymieniony jest Pupin(ius) Lati(nus); napis z Carnuntum (AE 1982, 770): C(aius) Curi(us) Placidus an(norum) XX h(ic) s(itus) e(st).

⁴¹ Rozpowszechnione szczególnie na wschodzie Noricum; zob. M. Hainzmann, [w:] Die Zeit der Kelten, red. E. Lasnik, Graz 1998, s. 67–81; oboczną formą było Sammus – patrz ILLPRON nr 228, 887, 1196, 1242, 1256, 1271, 1291, 1298, z tym, że należy zaznaczyć, iż najczęściej występowało jako pojedyncze nomen lub przydomek, a nie gentilicium.

- L. Sammius Aemilianus, praefectus cohortis (H.-G. Pflaum, *Les fastes dla la province de Narbonnaise*, Paris 1978, s. 238–239, nr 13),
- Sex. Sammius Sex. f. Vultin. Aper, notabl z okolic Rzymu z I–II w. (CIL VI 29718 = ILS 5082 = *Suppllt Imagines* – Roma 3, 3469),
- T. Sammius Passer, mieszkaniec municipium Claudium Virunum z II wieku (CIL III 5068 = ILLPRON 1351),
- Sammius Primitivus i Sammia Placentina, wyzwoleńcy z Galii z drugiej poł. II wieku (AE 2004, 892 = IGLN 335); obecność pary wyzwoleńców wskazuje na istnienie obywatela (lub rodziny) o tym nomen,
- Sammia Secundina, flaminica z Nîmes (W. Spickerman, *Priesterinnen im römischen Gallien, Germanien und den Alpenprovinzen* (1.–3. Jahrhundert n.Chr.), *Historia* 43, 1994, s. 189–240, nr 24),
- Samius Priscus, lekarz (Galen 14, 474 Kuhn),
- Sammius Tertullianus, mieszkaniec Aeclanum w pierwszej poł. III wieku (CIL IX 1095 = ILS 3444),
- Sam(mius?) Tertius i Quartus, bracia z Tridentum (AE 1999, 741).

Szczególnie interesujący jest ostatni przypadek – dwóch braci, poświadczonych inskrypcją z Tridentum⁴². Zawiera ona skrót SAM, który może być rozwinięty w gentilicium Sammius. Jest to inskrypcja wotywna umieszczona na ołtarzu poświęconym Silvanusowi. Powodem użycia skrótu był ewidentnie brak miejsca, wynikający ze skromnych rozmiarów ołtarza, co też wiele mówi o statusie majątkowym wystawców.

Powyższy wykaz dowodzi, że w znanych nam inskrypcjach dość często pojawia się gentilicium Samius/Sammius. Nosili je ekwici, dekurionowie i przedstawiciele niższych warstw społecznych, nie mamy natomiast żadnego potwierdzonego senatora o tym nomen. Dodanie innej niż –ius końcówki nie zmienia tego stanu rzeczy. Przy przyjęciu lekcji C. Sam(m)ius Maior (lub podobnej) mielibyśmy do czynienia z pierwszym senatorem tego imienia lub osobą niższego stanu, np. centurionem⁴³ (jak chce I. Piso). Za drugą opcją przemawia obecność w Novae (ok. 201–230 r.)

⁴² Opisana przez A. Buonopane, *Una nuova dedica a Silvano da Tridentum*, *AARov*, ser. 7, 9 A, 1999, s. 313–319 = AE 1999, 741. Dodać należy, że w tekście wymieniono możliwość innego rozwiązania skrótu Sam. – Samillus, Sammicus, Sammucinius. Dziękuję serdecznie Autorowi artykułu za przesłanie jego kopii.

⁴³ Centurionowie odróżniali się od zwykłych żołnierzy często właśnie przez podanie filiacji i tribus – patrz np. dedykacja dla Karakalli wystawiona przez cohors V vigilum (CIL VI 1058 = CIL VI 31234 = ILS 2157) – wszyscy centurionowie (szczęściu) mają filiację, a trzech z nich także tribus. Zapis taki potwierdzał ich pochodzenie z rodu posiadającego już wcześniej obywatelstwo rzymskie.

T. Fl(aviusa) Sammiusa Terentianusa, ekwity i prefekta obozu, który mógł być kuzynem Sam(m)iusa Maiora. Możliwe nawet, że rozpoczęli służbę w zbliżonym czasie, Maior awansował do stopnia centuriona, a Terentianus prefekta. W tej opcji w inskrypcji mogło widnieć zarówno tribus Q(uirina), jak i O(ufentina), gdyż brak nam danych o origo obu Sammiusów, a widoczna litera mogła być zarówno Q, jak i O⁴⁴.

W takim wypadku linia 5 titulus pictus mogła brzmieć⁴⁵:

ET C. ŞAM(IO) C(AI) F(ILIO) Q(VIRINA)/O(VFENTINA) MAIORE
[C(ENTVRIONE) LEG(IONIS) I ITAL(ICA)E ---]

Konkluzje

Reasumując, uznaję że:

Napis należy datować na okres pomiędzy styczniem 178 a marcem 180 roku.

Odrestaurowana budowla pozostaje nieznaną.

P. Calpurnius Iulianus, konsularny legat Mezji Dolnej, był homo novus, zapewne potomkiem prokuratora Sex. Calpurniusa Aemilianusa.

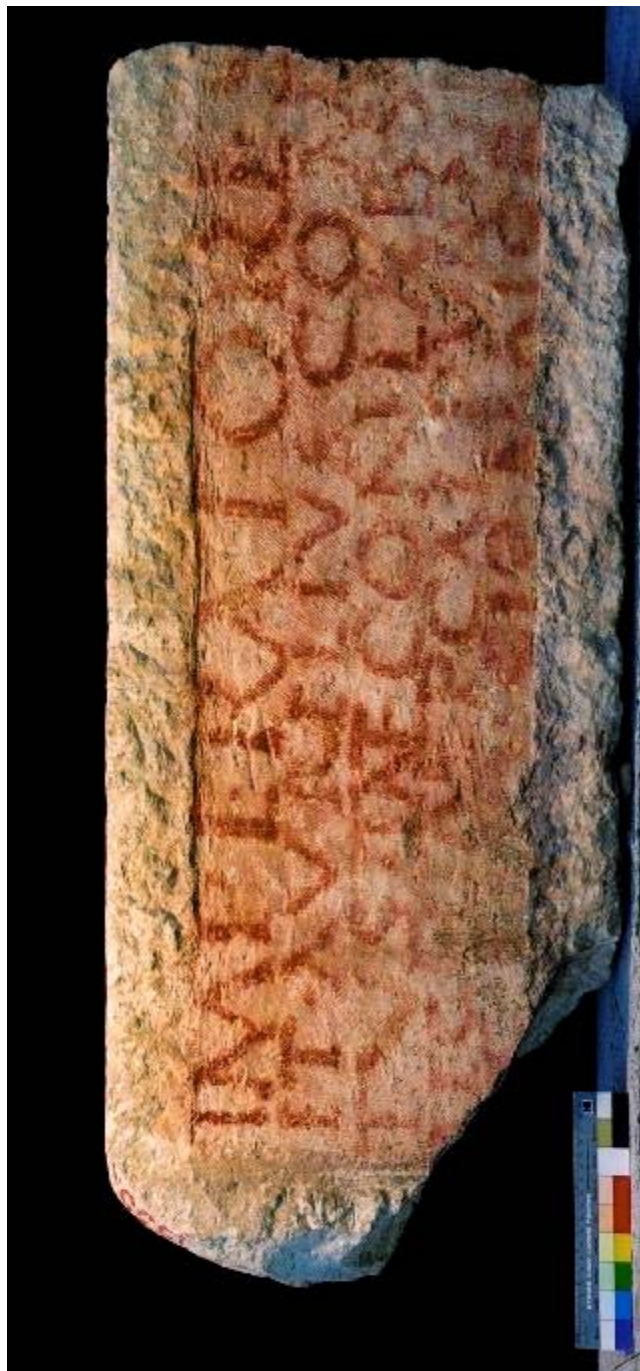
W linii piątej możemy odczytać imię legata C. Sambuciusa/Sammuciusa Maiora lub centuriona C. Samiusa Maiora. Epigraficznie obie opcje mają rację bytu, jednak kontekst powstania napisu i inne osoby w nim wymienione przemawiają zdecydowanie za osobą ze stanu senatorskiego. Znamy z tego okresu jedną rodzinę senatorską używającą cognomen Maior – Sabucii Maiores. Tym samym przychyliam się do lekcji Sambucius/Sammucius i identyfikacji legata z C. Sabuciussem Maiorem, przedstawicielem senatorskiego rodu z Etrurii.

⁴⁴ Innych tribus, zaczynających się na te dwie litery nie było.

⁴⁵ Ostatnio na podobną w układzie inskrypcję dedykacyjną z Kolonii (CIL XIII 8201 = IKöln 108 = ILS 4312) wymieniającą: cesarzy (Karakallę i Getę) wraz z matką, legatą prowincji, a także centuriona, zwrócił moją uwagę W. Eck (mail 31.01.2018) za co serdecznie dziękuję.

Ryc. 1. Malowana inskrypcja (titulus pictus) z Novae. Stan z roku 1978. Fot. Jerzy Kotecki

Ryc. 2. Malowana inskrypcja (titulus pictus) z Novae. Stan z roku 2004. Konserwacja i fot. Eryk Bunsch

Ryc. 3. Ligatura MBV. Propozycja Danuty Okoń